

ΤΙΜΗ 5€

ΤΕΥΧΟΣ 147 • ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2023

the books' journal

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΣΥΡΙΖΑ: το τέλος μιας απάτης
Editorial

Ισραήλ και αντισημιτισμός
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΑΛΑΤΣΟΣ

Ποιος πλήρωσε τη Συνθήκη της Λωζάνης
ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ

Απομυθοποιώντας το Πολυτεχνείο
ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΩΤΑΛΗΣ

Σεβαστάκης και Συμπάρδης
ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΡΙΦΥΛΗ ΜΑΡΩΝΙΤΗ

ΤΙΜΟΘΙ ΓΚΑΡΤΟΝ ΑΣ

Ουκρανία
(ή πώς ο Πούτιν αμαύρωσε τον Πούσκιν)

ΤΖ. Μ. ΚΟΥΤΣΙ

Ο λιτός και παθιασμένος κόσμος του!

ΜΑΤΙΝΑ-ΙΩΑΝΝΑ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Αποχαιρετισμός στον
Κώστα Καλφόπουλο

ΓΙΩΡΓΟΣ Λ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΙΟΥΠΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΜΠΑΣΚΟΖΟΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΑΘΑΝΑΗΛ

Ποιος πλήρωσε (για) το «αριστούργημα της διπλωματίας»

Η Συνθήκη της Λωζάνης και η Υποχρεωτική Ανταλλαγή των Πληθυσμών

Από τον ΒΑΣΙΛΗ ΜΠΟΓΙΑΤΖΗ

Jay Winter, 24 Ιουλίου
1923. Η μέρα που τελείωσε
ο Μεγάλος Πόλεμος. Η
στοχοποίηση των αμάων
στον πόλεμο, μετάφραση
από τα αγγλικά: Ανδρέας
Κίκηρας, επιστημονική
επιμέλεια: Έλλη Λεμονίδου,
Πεδίο, Αθήνα 2023, 400 σελ.

Η Συνθήκη της Λωζάνης να μεν θεμελιώσε μια σταθερή ειρήνη, έχει όμως και δύο βαθιά προβληματικά στοιχεία. Αφενός, αντιστράφηκαν οι Συνθήκες και τους όρους στη συγκυρία τους επέβαλε η δύναμη που είχε αποφασιστικότητα και στρατιωτική ισχύ, δηλαδή το τουρκικό κράτος. Αφετέρου, οδήγησε στην υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και το κριτήριο στη βάση του οποίου πραγματοποιήθηκε η απόμειξη ήταν η θρησκεία, οβήνοντας τη συνείδηση, τις πολιτισμικές πρακτικές, τις πολιτικές επιλογές. Η υποχρεωτική μεταφορά πληθυσμών, ιδίως, «παραβίασε όλες τις αποδεκτές αρχές του διεθνούς δικαίου, όπως και όλες τις ανθρωπιστικές παραδόσεις της Ευρώπης»

Όλοι οι Τούρκοι είναι ευγενείς και ο Ισμέτ Πασάς είναι λίγο κοινός.
Οι Αρμένιοι όμως. Τι θα γίνει με τους Αρμένιους; Α! Οι Αρμένιοι. / Ο Λόρδος
Κέρζον γουστάρει τ' αγοράκια. Και ο Τσιτσέριν επίσης. Και ο Μουσταφά Κεμάλ
επίσης. Είναι κι ομορφάντρας. Τα μάτια του είναι πολύ κοντά το ένα στ' άλλο, αλλά
κάνει πόλεμο. Τέτοιους είναι [...] Ο ΜΟΥΣΣΟΛΙΝΙ έχει μάτια αράπη κι έναν
σωματοφύλακα και φωτογραφίζεται να διαβάζει ένα βιβλίο ανάποδα.
Ο ΜΟΥΣΣΟΛΙΝΙ είναι υπέροχος. Διαβάστε την Daily Mail [...] Λοιπόν,
παιδιά, τι νέα έχουμε σήμερα; Α! Είναι πονηροί. Είναι πονηροί. Ο κ. Σταμπολίνσκι
ανεβοκατεβαίνει τον λόφο. Ας μη μιλήσουμε για τον κ. Βενιζέλο. Είναι πανούργος.
Είναι ολοφάνερο. Το γενάκι του τα λέει όλα.
Ernest Hemingway¹

Ο πατέρας μου ο Μπάτης ήρθ' απ' τη Σμύρνη το εικοσιδύο, κι έζησε –(δευτέρα
φωνή)...σαν πρόσφυγας– πενήντα χρόνια σ' ένα κατώι μουσικό
Διονύσης Σαββόπουλος, «Ζεϊμπέκικο»

Ο κύριος Έιλσονερεθ, που κινιόταν στον ίδιο κόσμο,
ήταν ένας σκηνός επισκέπτης στο σπίτι του κυρίου Φερνάν, κι όταν
βρισκόταν εκεί, έρχονταν κι άλλοι πλούσιοι και ισχυροί Εγγλέζοι, ιδρυτές
κι αυτοί παρόμοιων αυτοκρατοριών. Ο Σταύρος δεν θα ξεχνούσε ποτέ με τι
πάθος εκείνοι οι άντρες κουβέντιαζαν την προέλαση του ελληνικού στρατού
στην Ανατολή – μια κίνηση που είχε κιόλας συμφωνηθεί ανάμεσα στην
Αγγλία, τη Γαλλία και τον Έλληνα πρωθυπουργό, κι επιδοκιμαζόταν από
τον Γουίλσον. Η μόνη ερώτηση που έμεινε αναπάντητη ήταν ποια κάλυψη
θα μπορούσαν οι μεγάλες δυνάμεις να προσφέρουν στον ελληνικό στρατό
και για πόσο καιρό ο στόλος τους θα προστατεύονταν απ' τα πολεμικά
πλοία των Σιμμάχων. Ο κύριος Έιλσονερεθ ονόμαζε τους Έλληνες «οι
μικροί μας ηρωικοί αδελφοί» κι άλλοι Εγγλέζοι συμφωνούσαν γελώντας
και ξεροβήχοντας με κατανόηση. «Γενναίοι άντρες, γενναίοι άντρες»,
σιγομουρμούριζαν, σαν να τους έψελναν τον επικήδειο!
Ηλίας Καζάν²

Η επέτειος των 100 χρόνων από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης έδωσε την αφορμή διεξαγωγής συνεδρίων και παραγωγής σχετικής αρθρογραφίας, όπου η συμφωνία εξαιρείται ως «λαμπρή», ένα «αριστούργημα της διπλωματίας», ενόσω δεν περισσεύουν οι ευχές για τη μακροήμευσή της. Η αντίστοιχη ρητορική δεν είναι καινούργια, απαντούσε ήδη στον Λόρδο Κάρζον (George Nathaniel Curzon of Kedleston) την εποχή της υπογραφής, ενώ αποτελεί κοινό τόπο αρκετών ιστορικών της περιόδου. Αν, ωστόσο, επιστρέψει κανείς στην εποχή, ίσως οφείλει να είναι περισσότερο επιφυλακτικός και συγκρατημένος, όπως μας προτρέπει ο Τζέι Γούνιντερ στο μείζον –με συγκινητικό εξώφυλλο– βιβλίο του, το οποίο πρόκειται να συζητήσω εδώ: οι *New York Times* της

26/7/1923 λ.χ., παραθέτει, ήταν λιγότερο εντυπωσιασμένοι, ενώ η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, καταστατικό στοιχείο της Συνθήκης και προϋπόθεση για την υπογραφή της, δεν περιποιούσε σε κανέναν από τους αρχιτέκτονες της ιδιαίτερη τιμή: όπως γράφουν οι Jonathan Conlin και Ozan Ozancı, η ιδέα είχε μεν πολλούς πατέρες, ελάχιστους όμως διαθεμένους να αναλάβουν την ευθύνη της πατρότητας.³ Ο David Mitranu το 1936 –τον παραθέτει στο πρωτοποριακό, αλλά έκτοτε ξεχασμένο στην Ελλάδα άρθρο του ο John Petropoulos– εξηγούσε αυτή τη στάση: η υποχρεωτική μεταφορά πληθυσμών «παραβίασε όλες τις αποδεκτές αρχές του διεθνούς δικαίου, όπως και όλες τις ανθρωπιστικές παραδόσεις της Ευρώπης».⁴ Είναι ευτύχημα, λοιπόν, η συγγραφή του συγκεκριμένου βιβλίου, αλλά και –ίσως ακόμη περισσότε-

ρο για τα καθ' ημάς– η μετάφραση και έκδοση του έργου στα ελληνικά: κάτι που φυσικά πιστώνεται στον μεταφραστή του Ανδρέα Κίκηρα, τον επιμελητή Πάνο Γιαλελή, την επιστημονική επιμελήτρια του έργου Έλλη Λεμονίδου⁵ με την περικτική εισαγωγή της στην οποία εξαιρεί τη θέση του Τζέι Γούνιντερ στις σπουδές του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά και επισημαίνει την κρισιμότητα του βιβλίου για ελληνικά ζητήματα, καθώς και τον εκδοτικό οίκο Πεδίο.

Κι αυτό, αφενός γιατί μας εισάγει σε μια σοβαρότατη διεθνή ιστορική και ιστοριογραφική συζήτηση που αφορά το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και τις διαρκείς επιδράσεις του σε όσα ακολούθησαν έως και σήμερα ακόμη, συζήτηση εν πολλοίς άγνωστη στη δημόσια σφαίρα μας παρά την προφανή σημασία για τα καθ' ημάς και τις οξείες κρίσεις της για τις ελληνικές

επιλογές της περιόδου· αφετέρου γιατί μας καλεί να αναστοχαστούμε και να προβληματιστούμε για ορισμένα ελληνικά ζητήματα, τα οποία εκ των πραγμάτων ξαναανοίγουν και χρειάζεται να ερωτηθούν. Αυτά θα είναι και τα δύο βασικά θέματα στα οποία θα επικεντρωθώ εδώ, μολοντί –και προκειμένου να δώσω κατά το δυνατόν πλήρη εικόνα του κομβικού αυτού έργου– θα αναφερθώ στη δομή και στο νόημά του, καθώς και στα υπόλοιπα θέματα που θίγει αυτή η υποδειγματική διεθνική (transnational) ιστορική προσέγγιση του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και των παρεπομένων του.

Θα ήθελα να κάνω μια προκαταρκτική παρατήρηση, ιστορική και ιστοριογραφική. Πολλές φορές η έμφαση σε μελέτες που προσεγγίζουν/διερευνούν διεθνικούς ή/και παγκόσμιους μετασχηματισμούς στις οποίες εντάσσεται και η ελλη-

1923. Ο πρωθυπουργός της Ελλάδος Ελευθέριος Βενιζέλος στη Λωζάννη, κατά τη διάρκεια διαπραγμάτευσης της συνθήκης.

νική ιστορία, θεωρείται –και αναμφίβολα είναι– καλοδεχούμενη κι επιθυμητή αποστασιοποίηση από στενόμυαλους εθνοκεντρισμούς, απεγκλωβισμός από προκαταλήψεις και στερεότυπα, από μια ιστοριογραφία περιορισμένων εθνικών οριζόντων, ενώ υπερβαίνει και την αντίληψη κέντρου-περιφέρειας, εκσυγχρονισμού-υστέρησης και τα συναφή: επιτέλους, πολύ ορθά, τονίζεται, η ελληνική περίπτωση τοποθετείται στο πλαίσιο ευρύτερων μετασχηματισμών. Πολύ φοβάμαι, ωστόσο, ότι αυτή η θεώρηση, μολονότι καταρχήν γόνιμη, μένει κατά κάποιον τρόπο στα μισιά του δρόμου. Η ολοκλήρωση της διαδρομής, κατά τη γνώμη μου, προϋποθέτει το να τεθεί με σαφήνεια και ευθύτητα το ερώτημα: τι μας μαθαίνουν αυτές οι μελέτες για την ενταγμένη στον ευρύτερο ορίζοντα ελληνική περίπτωση; Κι αν η χρήση της λέξης «μαθαίνουν» ακούγεται βαριά και ίσως υπέρ το δέον διδακτική, ας επικεντρωθούμε στο τι ερωτήματα θέτουν,

ποιους προβληματισμούς εγείρουν και προκαλούν πολλά βιβλία, αλλά ιδίως το παρουσιαζόμενο εδώ, πώς μας βοηθούν να ανοίξουμε ξανά ζητήματα που θεωρούσαμε τελειωμένα, πέρα από στερεότυπα και αποσιωπήσεις. Με άλλα λόγια, τι μαθαίνει κανείς από τις διαφορετικές οπτικές που φέρνει στο προσκήνιο η διεθνική ιστορία για την εθνική, πώς η πρώτη εμπλουτίζει τη δεύτερη; και μάλιστα, στην κατεύθυνση αυτού που ο συγγραφέας βλέπει ως αποστολή της ιστορίας, την αποκάλυψη των βρώμικων οικογενειακών μυστικών. Και αυτές οι σκέψεις / παρατηρήσεις αποτελούν τον πυρήνα της ανάλυσης που ακολουθεί.⁶

ΜΙΑ ΝΕΑ ΔΙΕΘΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Το βιβλίο του Τζέι Γούντερ συμμετέχει σε μια πιλούσια συζήτηση η οποία ξεκίνησε με αφορμή την εκατονταετηρίδα του Πρώτου Πολέμου, αξιοποιώντας και πα-

λαιότερες μεζόνες συνεισφορές, και επέφερε σημαντικές αλλαγές στη μελέτη του: η μία ήταν η μετακίνηση του κέντρου βάρους από το κέντρο της ευρωπαϊκής ηπείρου προς Ανατολάς, η δεύτερη ήταν μια επέκταση χρονική από το 1918 στο 1923, η τρίτη, θα τολμούσα να προτείνω, η θεώρηση του *Μεγάλου Πολέμου* ως της μήτρας των μεζόνων εξελίξεων του 20ού αιώνα. Οι μελέτες αυτές έρχονται να επανεξετάσουν τα χαρακτηριστικά και τις εξελίξεις του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, τις Συνθήκες και τις συμφωνίες που συνήφθησαν στο τέλος του, τις επιδράσεις της ουιλοσύνας αρχής της αυτοδιάθεσης σε πολυγλωσσικές, πολυπολιτισμικές, πολυεθνικές επικράτειες, καθώς και τα όριά της. Σε αυτά τα έργα, τωρινά και παλαιότερα, περιλαμβάνονται οπωσδήποτε και άλλα, πέρα από το παρόν, του Τζέι Γούντερ,⁷ καθώς και αυτά, εντελώς ενδεικτικά, των Modris Eksteins,⁸ Adam Tooze,⁹ Zarah Steiner,¹⁰ Erez Manela,¹¹ Robert Gerwar-

th,¹² Volker Prott¹³ καθώς και το προαναφερθέν σε επιμέλεια των Conlin-Ozavci. Για να υπογραμμίσει κανείς την αξία της έκδοσης αυτού του βιβλίου στα ελληνικά, ας αναφερθεί ότι τα περισσότερα από αυτά, μολονότι περιλαμβάνουν περιγραφές, ερμηνείες και οξείες αποτιμήσεις των ελληνικών επιλογών και πολιτικών της περιόδου, είναι παντελώς άγνωστα στη δημόσια σφαίρα μας και δεν υπάρχει συνομιλία μαζί τους: επιπλέον, το μόνο που έχει μεταφραστεί, οι *Ηττημένοι* του Gerwarth, δεν έχει τύχει της αναλυτικής συζήτησης που του αξίζει. Οπότε, πρέπει εδώ προκαταβολικά να ευχηθώ το βιβλίο του Γούντερ να τύχει όχι μόνο της προσοχής, αλλά και της ευρείας συζήτησης που του αξίζει, έτσι ώστε να πετύχει στο στόχο που καλεί ο συγγραφέας του, να στοχαστούμε και να προβληματιστούμε για αυτή τη μέρα που έληξε ο Πόλεμος και τις επαλαμβανόμενες παρενέργειές της, αλλά και στην επανεκτίμηση των ελληνικών

The Lausanne Project

Ο λόρδος Κάρζον στη Λωζάνη, στη διάρκεια διαπραγμάτευσης της Συνθήκης. Ήταν η τελευταία σήμανση διεθνών συνόρων για τον έμπειρο βρετανό διπλωμάτη και πολιτικό, ο οποίος έχει μείνει στην ιστορία για τη φράση του: «Τα σύνορα είναι η κόψη του ξυραφιού από την οποία κρέμονται οι σύγχρονες έννοιες του πολέμου και της ειρήνης».

επιλογών της περιόδου – όπως και των αναφερόμενων άλλων.

Η συνεισφορά του Γούντερ εγγράφεται ρητά σε αυτή την κατεύθυνση, ο ίδιος αναγνωρίζει την εγκυρότητά της, ενώ το πρόμα διά του οποίου προσεγγίζει το προαναφερθέν τρίπτυχο δεν είναι άλλο από τη Συνθήκη της Λωζάνης. Υποστηρίζει ότι στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας της βίας, 1914-1924, οι έννοιες του πολέμου και της ειρήνης μετασχηματίστηκαν, προσλαμβάνοντας ιδιαίτερα ανησυχητικά γνωρίσματα. το πρώτο ήταν η αποκέντρωση του πολέμου και η έκχυσή του στην ειρήνη: τα χρόνια 1918-1923 όπου ο πόλεμος μεταφέρθηκε από το κέντρο της Ηπείρου στα ανατολικά της, από ιμπεριαλιστικούς μετατράπηκε και εμπλουτίστηκε σε εθνικό, διακοινοτικό, ταξικό, τοπικό, θρησκευτικό ταυτόχρονα, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού κατάρρευσης των αυτοκρατοριών και της πίεσης των ΗΠΑ για αυτοδιάθεση, καθώς και ως απαρχής των συνεχών προσπαθειών των ηττημένων να ξεοκίσουν τις συνθήκες που τους υπαγόρευσαν οι νικητές. Το δεύτερο, που αποτελεί και τον υπότιτλο του παρόντος βιβλίου, ήταν η στοχοποίηση των αμάχων στον πόλεμο, η Civilianization of War: η ήδη διαβρωμένη γραμμή μεταξύ εμπολέμων-αμάχων ήταν που

σε αυτά τα συμπραζόμενα εξαλείφθηκε ολοσχερώς, ο άμαχος πληθυσμός υπέστη ποικίλες μορφές βίας (από την πείνα και τα βασανιστήρια έως την εθνοκάθαρση και τη γενοκτονία), οι οποίες σταμάτησαν για ποικίλους λόγους το 1924, πρόσκαιρα όπως αποδείχθηκε 15 χρόνια μετά.¹⁴

Και εδώ ακριβώς εισάγεται το βασικό επιχείρημα του Γούντερ για τη Συνθήκη της Λωζάνης: ερχόμενη μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο των ετών 1919-1922 και με στόχο να τερματίσει τις εχθροπραξίες εισάγει στο διεθνές δίκαιο μια βαθιά προβληματική και ανησυχητική αρχή, αυτή της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών και του διαχωρισμού τους, τον “unmixing” στην ορολογία της εποχής, της «απόμειξης» τους –ας κρατήσει κανείς ότι η χημική μεταφορά είναι πιο ακριβής και ανατριχιαστική από αυτή της ιατρικής– νομιμοποιώντας με αυτό τον τρόπο όλες τις άλλες πρακτικές στοχοποίησης των αμάχων και καθιστώντας τη Civilianization of War μέρος του δικαίου. Όπως γράφει ο Γούντερ, η υποχρεωτική ανταλλαγή εξυψώθηκε από τη δύναμη του νόμου: ο Fridtjof Nansen την πρότεινε ελάχιστα μετά την καταστροφή της κοσμοπολίτικης πόλης της Σμύρνης: «εκεί η “απόμειξη” σήμαινε έγκλημα, βιασμό και λεηλασία. Ο

καθένας γνώριζε για τα δεινά των θυμάτων αυτού του συμβάντος, καθώς και των εκατοντάδων χιλιάδων άλλων που εγκαταβιούσαν εντός αυτού που αποτελούσε πολεμική ζώνη». Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών επέβαλε και νομιμοποιούσε την απόμειξη, κι ήταν αυτή η υποχρεωτικότητα που την καθιστούσε βάρβαρη: «η στοχοποίηση των αμάχων σήμαινε ότι η εθνοκάθαρσή τους κατέστη αναπόσπαστο τμήμα της συμφωνίας ειρήνης», κατ’ ουσίαν διαμόρφωσε την ειρήνη, η απόμειξη θα συνέβαινε είτε το ήθελαν είτε όχι, καταργώντας έμπρακτα την ατομική τους βούληση και τα απορρέοντα δικαιώματα ελλήνων ορθόδοξων χριστιανών και τούρκων μουσουλμάνων, για να μη μιλήσει κανείς για τους Αρμένιους, που ούτε καν αναφέρονταν, όπως και η όποια προοπτική απόκτησης εκ μέρους τους ανεξάρτητου κράτους.

Από εδώ προκύπτει και το μεικτό συμπέρασμα, η μεικτή αποτίμηση της Συνθήκης της Λωζάνης για τον Γούντερ: η Συνθήκη θεμελιώσε μια ειρήνη που υπό μία έννοια ήταν σταθερή, υπό μία άλλη όμως ήταν βαθιά ελαττωματική ώστε να συντελέσει στην υπονόμηση της ρύθμισης, την οποία αποσκοπούσε να θεμελιώσει. Στα θετικά της προγράφεται ότι η συνοριακή διευθέτηση στην οποία κατέληξε, ισχύει

με ελάχιστες αλλαγές έως σήμερα στα αρνητικά, δύο βαθιά προβληματικά στοιχεία: αποτέλεσε την πρώτη φορά που επιχειρήθηκε να γραφούν οι όροι του 1918 από τους ηττημένους και να αντιτραφούν οι Συνθήκες, δείχνοντας ότι αρκούσαν δύο στοιχεία γι’ αυτό, αποφασιστικότητα και στρατιωτική ισχύς, πράγματα που διέθετε στη συγκυρία το τουρκικό κράτος. Ήταν ένα μάθημα που θα εύρισκε πρόθυμους μαθητές, κι όσο κι αν η γραμμή από τη Λωζάνη στον Δεύτερο Πόλεμο και το Άουσβιτς δεν είναι ευθεία, έθεσε ένα προηγούμενο. Το δεύτερο, όπως έγινε κατανοητό από τα προηγούμενα, είναι η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και το κριτήριο στη βάση του οποίου πραγματοποιήθηκε η απόμειξη: η θρησκεία, οβήνοντας τη συνείδηση, τις πολιτισμικές πρακτικές, τις πολιτικές επιλογές κ.λπ.¹⁵

Όλα αυτά διερευνώνται μέσα από την πολυφωνική, όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος ο συγγραφέας (και είναι), δομή του βιβλίου. Στον πυρήνα της είναι μυθιοστορηματική, βασίζεται –δείγμα και της εντυπωσιακής ευρυμάθειάς του– στο μυθιστόρημα του Thornton Wilder, *The Bridge at San Luis Rey* (Green & Co, 1927), όπου διάφορες οικογενειακές ιστορίες άσχετες μεταξύ τους «συναντιούνται» και τέμνονται σε μια γέφυρα στη Λίμα του Περού, η οποία καταρρέει παίρνοντας μαζί και τις ζωές των άγνωστων μεταξύ τους πρωταγωνιστών. Σημαίνει αυτό ότι το βιβλίο αποτελεί την αφήγηση μιας νομοτελικής ιστορίας καταστροφής; Όχι νομοτελικής –όπως εξάλλου θα διευκρινίσει υποστηρίζοντας μια ερμηνεία ιστορικής ενδεχομενικότητας, τόσο οι συνθήκες όσο και οι πόλεμοι συνιστούν αποτέλεσμα επιλογών, υποκειμενικής αξιολόγησης και στοχεύσεων–, ωστόσο καταστροφής –μια που προετοίμασε το έδαφος για καταστροφές οι οποίες ακολούθησαν– θα απαντήσει ο Γούντερ. Αλλά η παρακολούθηση των διαδρομών των αντιπροσωπειών προς τη «Λίμα» της Λωζάνης –με την τραγική εξαίρεση της Αρμενίας που ούτε πήγε ούτε υπέγραψε–, η ανίχνευση των στόχων και των προσδοκιών τους, φωτίζει μέσα από τις διαφορετικές οπτικές πώς αντιλαμβάνονταν η μία την άλλη αλλά και τα ζητήματα, πώς ερμήνευαν τους σκοπούς και τη στάση τους, ποια πράγματα συμπληρώνονται στις επιμέρους εθνικές αφηγήσεις από τα παρά-

θυρα που ανοίγουν οι άλλες αντίστοιχες: συνοπτικά, πώς η διεθνική προσέγγιση διευρύνει την εθνική. Αλλά αυτή η δομή υπηρετεί κι άλλους τρεις στόχους. Προηγείται «ο δρόμος από τη Γενεύη», η γέννηση της ιδέας της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών, με πρωταγωνιστή τον Nansen, ύπαιο αρμοστή της Κοινωνίας των Εθνών για τους Πρόσφυγες, χωρίς να υπολείπεται κι ο Έλευθέριος Βενιζέλος.¹⁶ στο δεύτερο μέρος του βιβλίου ακολουθούν οι αναλύσεις των δρόμων από την Άγκυρα, την Αθήνα και το Γιερεβάν¹⁷ στο τρίτο μέρος έπονται οι δρόμοι από το Λονδίνο, το Παρίσι και τη Ρώμη,¹⁸ ενώ τέλος ο Γούντερ προβαίνει στη συνολική αποτίμηση της Συνθήκης και των καρπών της.¹⁹ Ποιους σκοπούς λοιπόν, υπηρετεί αυτή η δομή; Ο πρώτος, η απόδοση, τρόπον τινά, φόρου τιμής –απολύτως συμβατή με την ηθική (moral) διάσταση που αποδίδει και εισάγει στην επιστήμη της ιστορίας ο Γούντερ– στους τρεις λαούς που βίωσαν στο πετσί τους τη βαρβαρότητα της υποχρεωτικής ανταλλαγής: στους αρμένιους θύματα της γενοκτονίας, στους Έλληνες χριστιανούς ορθόδοξους και στους τούρκους μουσουλμάνους ανταλλάξιμους· ο δεύτερος, η κατάδειξη του πώς την επαύριον του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου είχε ανατραπεί η πρότερη τάξη (order) του κόσμου· ο τρίτος ότι, δεδομένης της εν λόγω ανατροπής, δεν μπορείς να συνεχίσεις να κάνεις ιστορία στη βάση της παρωχημένης αντίληψης κέντρου-περιφέρειας. Αφού περιγράψω συνοπτικά τους «δρόμους των άλλων», θα εστιαστώ στους δρόμους από τη Γενεύη και την Αθήνα και τα ερωτήματα που θέτει αυτή η ανάλυση.

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ

Στο «δρόμο από την Άγκυρα», βασικός άξονας της ανάλυσης είναι η απαραμείωτη αξίωση της τουρκικής αντιπροσωπείας για επίτευξη και αναγνώριση της εθνικής κυριαρχίας. Προκειμένου να το επιτύχει αυτό η τουρκική αντιπροσωπεία (όπως και οι αντίθετοι στη συνθηκολόγηση και τη Συνθήκη των Σεβρών) οικειοποιήθηκε τη γλώσσα του ουλισονισμού: το 12ο σημείο του Wilson, εξάλλου, αναφερόταν στη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεν, ωστόσο στην ασφαλή κυριαρχία του τουρκικού στοιχείου – όπως και των άλλων, βέβαια· αυτό ξεχνούσε βολικά

«Μήπως ο Βενιζέλος δεν θέλει την ειρήνη». Τουρκική γελοιογραφία του Μεχμέτ Μαχάχ που δημοσιεύτηκε στις 23 Μαΐου 1923, όσο ακόμα διεξάγονταν διαπραγματεύσεις στη Λωζάνη. Ο Βενιζέλος βλέπει στον ύπνο του τον εφιάλτη του, Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, και μαζί ένοπλους άνδρες του τουρκικού στρατού.

η τουρκική αντιπροσωπεία. Ο στόχος ήταν η αντιστροφή του 1918: αρχικά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδέχθηκε τη μοίρα των ηττημένων, αλλά μετά, σε αντίθεση με τις εξελίξεις σε άλλες χώρες, οι αντίπαλοι του Σουλτανάτου σφετερίστηκαν την εξουσία του –μετά την ελληνική απόβαση στη Σμύρνη και την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών–, έκαναν αποτελεσματική αντιπολίτευση, εγκαθίδρυσαν δημοκρατική εθνοσυνέλευση στην Άγκυρα και πολέμησαν για την αυτοδιάθεση εναντίον του ιμπεριαλισμού και της κατοχής· αμφισβήτησαν τους Συμμάχους και νίκησαν, και εν μέρει λόγω της νίκης στον ελληνoturkικό πόλεμο 1919-1922 εξανάγκασαν σε επανασυγγραφή των όρων της ειρήνης στη Λωζάνη. Το 1918 αντιστραφείκε πλήρως το 1923, οι Σύμμαχοι προτίμησαν ειρήνη αντί δικαιοσύ-

νης. Η απαραμείωτη αξίωση για κυριαρχία γινόταν εμφανής σε πολλά σημεία των διαπραγματεύσεων: στο ζήτημα των Στενών όπου αυτή ανταλλάχθηκε με την αποστρατιωτικοποίηση· στο ζήτημα της Αρμενίας, όπου σε κάθε σχετική αναφορά ο εκάστοτε παρών τούρκος αντιπρόσωπος εγκατέλειπε την αίθουσα χτυπώντας την πόρτα πίσω του· στην άρνηση αυτοδιάθεσης των μειονοτήτων· στη θυσία της Μοσούλης· στις εσωτερικές εκκαθαρίσεις όσων αμφισβητούσαν τον Κεμάλ. Όπως σημειώνει ο Γούντερ, ο συνδυασμός κυριαρχίας με αυτοδιάθεση χωρίς δημοκρατία αποτελούσε συνταγή αυταρχισμού – κι η Τουρκική Δημοκρατία ήταν εξαρχής αντιφύλελεύθερη.

Στον τραγικό και συγκινητικό σονάμα «δρόμο από το Γιερεβάν» άξονας της ανάλυσης καθίσταται το πώς εξαερώθηκε το όνειρο της

ίδρυσης ανεξάρτητου αρμενικού κράτους: από το 1918, όπου η συμπαθεία για τα θύματα της αρμενικής γενοκτονίας νομιμοποιούσε το αίτημα ανεξάρτητου κράτους και η Αρμενική Δημοκρατία του Καυκάσου αποτελούσε τον έμπρακτο πυρήνα του αιτήματος, μέχρι τη Συνθήκη των Σεβρών και τη σχετική πρόβλεψη, κι από εκεί στη μη επικύρωση της τελευταίας, στις σχετικές καθυστερήσεις, τις Συμπληγάδες Σοβιετικής Ρωσίας και κεμαλικών δυνάμεων τον Οκτώβριο-Δεκέμβριο του 1920 και την κατάλυση της Αρμενικής Δημοκρατίας, μέχρι τη μη πρόσκληση στη Διάσκεψη της Λωζάνης και την ήττα της δημοκρατικής Αρμενίας. Το όνειρο του κράτους, κατά μία πανουργία της ιστορίας, θα επιζούσε στη Σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας που έγινε πόλος έλξης πολλών αρμενίων προσφύγων, ενώ οι υπόλοιποι θα έπαιρναν το δρόμο της διασποράς. Καταλυτικό ρόλο σε αυτό το δράμα, θα επισημάνει ο Γούντερ, είχε η αλλαγή στάσης της Γαλλίας ως προς την Αρμενία –κατά αντίστοιχο με τη βρετανική για τα ελληνικά–, όταν, εντός πλαισίου πύρρειας νίκης και ανυπέρβλητων προβλημάτων, οι γαλλικές κυβερνήσεις θα αποφασίσουν να στηρίξουν τη «ραντιερική» γαλλική επιχειρηματική τάξη και να προσεγγίσουν τον Κεμάλ: η μυθιοποιημένη περιγραφή του Γούντερ για την υπονόμευση εκ των έσω του στρατηγού Edouard Brémond, φίλου των Αρμενίων και διοικητή της Κιλικίας, η εξέγερση των κεμαλικών στο Μαράς αρχές του 1920 και η αποχώρηση των Γάλλων από εκεί, η ανακωχή Γάλλων-κεμαλικών με το Πρωτόκολλο της 11ης/3/1921 που επικυρώθηκε με τη Συνθήκη της 20ής/10/1921, αποτελούν σταθμούς στην πορεία που τραγικά επισφραγίστηκε στη Λωζάνη.

Κι είναι αυτή η εμπλοκή των Γάλλων που μας φέρνει στους δρόμους των Μεγάλων Δυνάμεων. «Ο δρόμος από το Λονδίνο» επικεντρώνεται στην τελευταία μεγάλη παράσταση του Λόρδου Κάρζον στη διεθνή σκηνή και, κατά συνέπεια, στο τι πέτυχε η Μεγάλη Βρετανία στη Λωζάνη, αλλά και στο τι δεν ήταν πια στο χέρι της να πετύχει. Ο Κάρζον και η βρετανική αντιπροσωπεία πήγαν στη Λωζάνη βασισμένοι στις ψευδαισθήσεις της οικονομικής δύναμης της Αυτοκρατορίας, στην πεποίθηση ότι οι νικητές υπαγορεύουν τις Συνθήκες,

αλλά και στις αφ' υψηλού θεωρήσεις λόγω προκαταλήψεων ρατσιστικού χαρακτήρα απέναντι στον «Τούρκο»- ψευδαισθήσεις οι οποίες επρόκειτο να εκπαιδούν και λόγω της όξι οωστά εκτιμημένης οικονομικής-στρατιωτικής αδυναμίας, αλλά και λόγω του ότι απέναντί τους είχαν μια επίσης νικήτρια δύναμη που αξίωνε κυριαρχία. Οι ενδοσυμμαχικές διαφορές, ιδίως με τη Γαλλία, ήδη από το 1919, η αδυναμία επικύρωσης της Συνθήκης των Σεβρών, οι αποτυχημένες προσπάθειες διαμεσολάβησης στην ελληνοτουρκική σύγκρουση το 1921-1922, η κρίση του Τοανάκ τον Οκτώβριο του 1922, διαμόρφωσαν το πρόβλημα του Κάρζον στη Λωζάνη: πώς να διασφαλίσει τα συμφέροντα της Βρετανίας στη Μέση Ανατολή αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την τουρκική κυριαρχία. Η θυσία της Αρμενίας και η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών με ρητορική ως επί το πλείστον υποστήριξη της Ελλάδας ήταν μέρος της λύσης. Ειρήνη μεν, αλλά με μια επικίνδυνη κληρονομιά. Πώς ο δρόμος από το Λονδίνο» φωτίζει αυτόν της Αθήνας, θα το δούμε και στην επόμενη ενότητα.

Πολλά από τα σχετικά με τον βαρύ «δρόμο από το Παρίσι» σχετίζονται –λαμπρό δείγμα αυτής της πολυπρισματικής διεθνικής προσέγγισης– με όσα ήδη έχουν αναφερθεί στον «δρόμο από το Γιερεβάν». Καθώς εδώ η οπτική γίνεται πιο εσωτερική, φωτίζονται τα γαλλικά κίνητρα: το τεράστιο σοκ των σχεδόν 1,5 εκατομμυρίου νεκρών του Πολέμου, με τη συντριπτική πλειονότητα να είναι κάτω των 30 ετών· το επώδυνο θέμα της αποπληρωμής των αμερικανικών πολεμικών δανείων· η απαίτηση για πολεμικές επανορθώσεις από τη Γερμανία – στην ιδιοφυή διατύπωση του Γούντερ, η απαίτηση να πληρώσει η Γερμανία τις συντάξεις των θυμάτων και το βάρος της ανοικοδόμησης· η υψηλή συμμετοχή γάλλων ομολογιούχων και επιχειρήσεων στο εξωτερικό χρέος τόσο της Ρωσικής όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· η πολεμική κόπωση και η στρατιωτική αδυναμία, ο φόβος του μπολσεβικισμού, η πεποίθηση ότι η ειρήνη αποτελεί το δρόμο της επαναφοράς στην οικονομική ανάπτυξη. Από εδώ προκύπτει η αποστασιοποίηση από τις Σεβρές, η προσπάθεια κατευνασμού και συνεννόησης με τον Κεμάλ, η θυσία της Αρμε-

νίας με το βολικό πρόσχημα ότι η μπολσεβίκικη Αρμενία καθιστούσε αδύνατη την πρόσκλησή της στη Λωζάνη ή την ουσιαστική συζήτηση του θέματος, η κατανόηση για τις «ανησυχίες» του Κεμάλ για τις μειονότητες μολονότι γνώριζαν με τι είχαν να κάνουν –ο Pellé παρομοίαζε τον Ινονού με τον Γιακωβίνο τρομοκράτη Σαιν-Ζυστ, καθώς υποστήριζε ότι η καταστροφή της Σμύρνης και οι 600.000 διωγμένοι χριστιανοί ήταν απλώς ασήμαντα συμβάντα ενώπιον της κυριαρχίας–, η απόλυτη υποστήριξη των γαλλικών επιχειρήσεων και η αναγνώριση της νέας πραγματικότητας στην Ανατολία.

Ο «δρόμος από τη Ρώμη» παρουσιάζει την ιδιομορφία της αλλαγής καθεστώτος στο διάστημα από τη λήξη του Πολέμου έως και την έναρξη της Διάσκεψης της Λωζάνης. Κι αν από τα τέλη Οκτωβρίου του 1922 κεντρική φιγούρα είναι ο Μουσολίνι, πριν και μέχρι την παραίτησή του μεσοσύσης της Διασκέψεως είναι ο κόμης Κάρλο Σφόρτσα, ο φιλελεύθερος ευρωπαϊστής και αδιαφιλονίκητος επικεφαλής της ιταλικής διπλωματίας. Σε αντίθεση με τις πληθωριστικές προσδοκίες ομοεθνών του αξιωματούχων στο τέλος του Πολέμου, ο Σφόρτσα γνώριζε ότι αυτές δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα: η Ιταλία ούτε είχε τη δύναμη να επιβάλει τις απαιτήσεις της ούτε και θα της δίνονταν πολλά. Από αυτή την άποψη, η ελληνική απόβαση δεν στενοχώρησε τον Σφόρτσα, σε αντίθεση με τους συναδέλφους του: ήταν θεόσταλτη, γιατί θα «μαγνήτιζε» την τουρκική εχθρότητα και αντίδραση βγάζοντας τους Ιταλούς από το κάδρο. Στην ίδια γραμμή, ο Σφόρτσα θεωρούσε ότι η Συνθήκη των Σεβρών διακίβευε, ότι είχαν κερδίσει οι Σύμμαχοι τα προηγούμενα χρόνια: το ζήτημα δεν ήταν ο χειρουργικός διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά η οικονομική συνεργασία με τους Τούρκους. Σχετικές πρωτοβουλίες τα επόμενα χρόνια καταδείκνυαν ότι η Συνθήκη ήταν νεκρό γράμμα για τους Ιταλούς, όπως και για τους Γάλλους. Τα ζητήματα των μειονοτήτων επαφίσταναν στην κρατική κυριαρχία. Λίγο μετά αφότον ο Μουσολίνι ανήλθε στην εξουσία κι έδωσε την πρωτοϊμπεριαλιστική του παράδοση σε Κάρζον και Πουανκαρέ στο Territet, ο Σφόρτσα παραιτήθηκε. Παρέμειναν οι «επαγγελματίες» Γκαρόνι (Garoni) και Τζούλιο Τσέζαρε Μο-

ντάνα (Giulio Cesare Montagna), με τον δεύτερο να παρεμβαίνει πυροσβεστικά στις διαμάχες Βενιζέλου-Riza Nur και τις –σκηνοθετημένες– εκρήξεις, του πρώτου, όπως περιγράφονται στα απομνημονεύματα του αρχιτέκτονα της αμερικανικής διπλωματίας Τζόζεφ Γκριου (Joseph Grew), αμερικανού απεσταλμένου στη Λωζάνη, τηγής εντελώς αδιερεύνητης εδώ, την οποία αξιοποιεί εκτενώς ο Γούντερ.²⁰ Το επισημαίνει η Λωζάνη και το συναφές πλήγμα στο κύρος της Κοινωνίας των Εθνών ήλθε ένα μήνα μετά την υπογραφή της Συνθήκης με τον ιταλικό βομβαρδισμό της Κέρκυρας: πρώτο δείγμα του φασιστικού ιμπεριαλισμού και πρώτη επίλυση τέτοιας κρίσης εκτός πλαισίου του οργανισμού, μια που δεν ήθελαν να δεσμεύονται απ' αυτόν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Άλλη μια επισφαλής κληρονομιά της Λωζάνης.

ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕ Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Ποια ερωτήματα τίθενται από όψεις αυτής της διεθνικής προσέγγισης για τα καθ' ημάς; Να ξεκινήσω με ένα πρωτότερο. Ποια ήταν η ελληνική εμπλοκή στην ιδέα της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών; Ο John Petropoulos, μεταξύ των άλλων πικρών που γράφει, αποδίδει την πατρότητά της στον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος την επιθυμούσε άμεση και ταχύτατη, σε εξέλιξη σκέψων τον ήδη από το 1914. Ο Γούντερ, ο οποίος συνομειεί κατά κάποιον τρόπο με το ληρομνημένο άρθρο του Petropoulos, αποδίδει την αρχική ιδέα στον Fridtjof Nansen, ένα μείγμα ανθρωπιστικής έγνησης, πρότερης εμπειρίας σε ζητήματα αντιμετώπισης επιδημιών και αιχμαλώτων πολέμου-προσφύγων, οράματος συνολικής οικονομικοπολιτικής ανασυγκρότησης των Βαλκανίων, έτσι ώστε η όλη αναταραχή και απόγνωση να μην οδηγήσει στη «μπολσεβικοποίηση» τους: η Τρίτη Διεθνής, όπως το γνωρίζουμε και από άλλες πηγές, επιδίωκε την εξάπλωση/εξαγωγή της επανάστασης, δείχνοντας ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τις σχετικές εξελίξεις.²¹ Μικρή παρένθεση: η δημόσια αντιπαράθεση των προσφύγων Νίκου Ζαχαριάδη - Χαράλαμπος Θεοδωρίδη στον Ριζοσπάστη δεκατρία χρόνια αργότερα σχετικά με τη Μικρασιατική Καταστροφή είναι εύλωτη: στις 11/7/1935, ο Χαρά-

λαμπος Θεοδωρίδης θα σημείωνε: «τότε βρεθήκαμε εμείς με τις αφάνταστες μας σαχλαμάρες να δώσουμε καινούργια ζωή στην πεθαιμένη Τουρκία. Η παραδειγματική νίκη που μόνο εμείς είχαμε κανονίσει να χαρίσουμε στον εχθρό μας»²², κι ο Ζαχαριάδης την επομένη θα τον επανέφερε στην τάξη, υπενθυμίζοντας τη γραμμή της εποχής και σημειώνοντας μεταξύ άλλων: «Η Μικρασιατική εκστρατεία δεν χτυπούσε μόνο τη νέα Τουρκία, μα στρεφόταν και ενάντια στα ζωτικά συμφέροντα του Ελληνικού λαού. Γι' αυτό εμείς όχι μόνο δεν λυπηθήκαμε για την αστικοφιλική κάρδη ήταν στην Μικρασία μα και την επιδιώξαμε...». Όπως και να 'χει – κλείνει η παρένθεση– στις συζητήσεις με τον Nansen στην Αθήνα περί τα μέσα Οκτωβρίου, η ελληνική πλευρά και ο Βενιζέλος προσωπικά είχαν συμφωνήσει ανεπιφύλακτα στην ιδέα: το βασικό μέλημά τους έκτοτε ήταν να παρουσιαστεί η υποχρεωτικότητα της ανταλλαγής ως κάτι που επιβλήθηκε στην ελληνική πλευρά, η οποία ήδη απρόθυμα, αναγκαστικά και με απέχθεια αποδέχθηκε.²³

Μεγαλύτερη παρένθεση: αξίζει μια εκτενέστερη επίσκεψη του επιχειρήματος του Petropoulos. Γράφει ότι ο Βενιζέλος «καλωσόρισε μια ταχεία επίλυση της διαμάχης, μολονότι γνώριζε ότι θα είχε βαρύ τίμημα: τη συγκατάθεση στην καταστροφή του ελληνοισμού στη Μικρά Ασία, ελληνοισμού που αποτελούσε συνεχή ύπαρξη τριών χιλιετιών εκεί, καθώς και αποδοχή του δυσβάστακτου βάρους της αφομοίωσης άνω του 1 εκ. προσφύγων σε ένα πολιτικό σώμα που υπέφερε από πολιτικό διχασμό, οικονομική εξάντληση και ψυχολογική αποπροσανατολισμό». Η συμβατική εξήγηση υπαγορεύει ότι τη δέχθηκε «απρόθυμα» στα 1929 έλεγε σε εκπροσώπους διαμαρτυρόμενων προσφύγων ότι κατ' ουσίαν η Σύμβαση Ανταλλαγής των Πληθυσμών αφορούσε την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα και των περιουσιών τους, μια που οι Έλληνες ήταν ήδη εκδιωγμένοι.

Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία βρίθει προβλημάτων, επισημαίνει ο Petropoulos: ως αποτέλεσμα της υποχρεωτικής ανταλλαγής θα έπρεπε να έλθουν άλλες 200.000-300.000 Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι από την Τουρκία, οπότε το κεφαλαίο κέρδος από την εκδίωξη των μουσουλμάνων μειωνόταν επίσης,

οι πιο πολλοί μουσουλμάνοι ήταν γαιοκτήμονες, όχι καλλιεργητές, και τη γη τους τη διεκδικούσαν ήδη ακτήμονες καλλιεργητές, άρα η γη που άφηναν πίσω τους ήταν ακόμη λιγότερη η πρότασή του να ξεφορτωθεί τους «Τούρκους», σημαίνει ότι οι πρόσφυγες είχαν έλθει για να μείνουν ακόμη και το επιχείρημα ότι ο Βενιζέλος σκέφτηκε την υποχρεωτική ανταλλαγή, όντας πεισιμόρφος ότι η τουρκική πλεονάζουσα και θα κινούνταν σε αυτή τη γραμμή και είχε ήδη εκφράσει αυτή την πρόθεση, είναι προβληματικό: όπως σημειώνει ο Petropoulos, ο Stephen Ladas, συγγραφέας του ανυπερέβλητου κατά πολλούς μελετητές και αμετάφραστου στην Ελλάδα *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: Macmillan, 1932 –όπως επίσης και του γραμμένου τριάντα χρόνια αργότερα από τον Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece*, The Hague: Mouton and Co., 1962–, λέει ότι από συνεντεύξεις και επαφές στην Τουρκία, τα τέλη της δεκαετίας του 1920, δεν ήταν σαφής και κατασταλαγμένη η τουρκική θέση, αλλά ακόμη και να ήταν, γιατί ο Βενιζέλος να στηριχτεί σε μια εικασία και να μην έχει μια μαξιμαλιστική θέση στην αρχή των διαπραγματεύσεων – και δεν στερούνταν διπλωματικών δεξιοτήτων, παρατηρεί ο συγγραφέας.

Στη Λωζάνη, θα τονίσει ο Petropoulos, ο Βενιζέλος, τοποθετώντας τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους όπως εκείνος τα αντιλαμβάνονταν υπεράνω εκείνων των προσφύγων, χρησιμοποίησε την ιδέα της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών –που ήταν οπωρρά αποδεκτή από όλους τους συμμετέχοντες κατά την έναρξη της Διάσκεψης, αν όχι νωρίτερα– ως βάση της διαπραγματευτικής στρατηγικής του α) προκειμένου να διασφαλίσει τη μέγιστη υποστήριξη από τις Μεγάλες Δυνάμεις για να κάμψει τις μαξιμαλιστικές απαιτήσεις της Τουρκίας –η υποχρεωτική ανταλλαγή εκρίζωνε τους πληθυσμούς που αποτελούσαν νομιμοποίηση του αλυτρωτισμού–, και β) για να λάβει ανταλλάγματα από την Τουρκία στα ζητήματα των Στενών, του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως και της αναγνώρισης από την Τουρκία της ελληνικής κυριαρχίας επί των νησιών των Βορειοανατολικού Αιγαίου, καθώς και γ) για να επιτύχει ένα εθνικά ομοιογενές κράτος –τόπο

1923. Νεοεισελθόντες στην Ελλάδα πρόσφυγες από την Ανατολία ή την Ανατολική Θράκη στον ελλαδικό χώρο μετά τη συνθήκη της Λωζάννης καταγράφονται. Συνολικά εγκαταστάθηκαν στην καινούργια τους χώρα 1,2 εκατ. πρόσφυγες.

παρόντα στη σκέψη του ήδη από το 1914 με διαδοχικές προτάσεις ανταλλαγής πληθυσμών σε διαφορετικά fora, όπου τότε προτεινόνταν ως εθελούσιες και όχι ως υποχρεωτικές. Για να μετασχηματιστούν τα συνθήματα του επεκτατικού πρότζεκτ του σε εσωτερικό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού, ο Βενιζέλος θεωρούσε απαραίτητη μια μαζική συγκέντρωση δυνάμεων ώστε να αντιμετωπίσει α) την οικονομική εξάντληση, β) την πολιτική αβεβαιότητα, γ) την ηττοπάθεια και βάσει αυτού του σοκ, να επιτύχει τον κλονισμό των απηρχαιωμένων δομών, με όχημα ή καύσιμο τις ποιότητες του ανθρώπινου δυναμικού του αλύτρωτου ελληνισμού, αλλά και την ξένη οικονομική βοήθεια που θα μπορούσε να επιτύχει, επικαλούμενος ακριβώς αυτό το μείζον και τραγικό προσφυγικό πρόβλημα.

Η ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Η αποδοχή ή/και επιζήτηση της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών, επομένως, δεν ήταν θέμα μόνο τακτικής: υπήρχαν ουσιαστικοί λόγοι. Αφενός, φύσης

εθνικής ασφάλειας: κατοχύρωση και διασφάλιση εδαφικών κερδών Θράκης-Μακεδονίας από βουλγαρικές επιδιώξεις. Γράφει ο Petropoulos: «Αυτά τα εδάφη δεν ήταν πια διαφιλονικούμενα σε όρους εθνικού αυτοπροσδιορισμού και η άμυνα του βόρειου συνόρου κατέστη ζωτικής φύσης έγνοια για τους εγκατεστημένους πρόσφυγες οι οποίοι ακολουθώντας αποκρίθηκαν στις βουλγαρικές, γιουγκοσλαβικές ή σοβιετικές εμπνεύσεως προτάσεις για ανεξάρτητη Μακεδονία με το πάθος των ανθρώπων που γνώριζαν τον εφιάλτη του αναγκαστικού εκτοπισμού και φοβούνταν την εις βάρος τους επανάληψη για ακόμη μια φορά». Ο φόβος συμμαχίας της αναθεωρητικής Βουλγαρίας με την Τουρκία και η υποστήριξη των αξιώσεων της πρώτης από τη δεύτερη πρυνάνευε ώστε να υπάρχει η μέριμνα να εξέλθει η Τουρκία από τη Λωζάνη ως satisfied state, αλλά και να αποδυναμωθούν οι στρατιωτικές της βλέψεις εναντίον της Ελλάδας κατά το δυνατόν.

Υπήρχαν και λόγοι εσωτερικού εκσυγχρονισμού: ο Βενιζέλος, όπως και ο Πολίτης, όπως δείχνει ο Γουίντερ, χρησιμοποίησε το προσφυγικό για τη διασφάλιση ξένης βο-

ήθειας –μια που το πρόβλημα της αποκατάστασης ήταν μόνιμο λόγω της υποχρεωτικής ανταλλαγής και όχι πρόσκαιρο– ώστε να πραγματοποιηθεί ένα μείζον αναπτυξιακό πρόγραμμα που θα δέσμευε το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων και το οποίο θα ήταν αδύνατο χωρίς την ξένη βοήθεια. Παρά τις ανθρωπιστικές έγνοιες και ανησυχίες, το ζήτημα του δανείου κάθε άλλο παρά εύκολο ήταν και σχετιζόταν με τις επιφυλάξεις πολλών ξένων παραγόντων ως προς τις εγγυήσεις και τη δυνατότητα αποπληρωμής, λόγω της πολιτικής αστάθειας και της διοικητικής ανικανότητας και αναποτελεσματικότητας του ελληνικού κράτους – ανησυχίες που τις συμμεριζόταν ο ίδιος ο Βενιζέλος. Η λύση, και τελικά η έγκριση, βρέθηκε στην αποψίλωση από την εθνική κυριαρχία, ώστε να επιτευχθεί η ηθική υποστήριξη της Κοινωνίας των Εθνών για την εξασφάλιση του δανείου – η σύνθεση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) είναι ενδεικτική.

Το πρώτο δάνειο, αυτό του 1924, εκδόθηκε σε μη συμπερόντες όρους: με ονομαστική αξία 12.300.000 λίρες, το καθαρό ποσοστό ήταν 81% (επίσημο 88%),

και το πραγματικό επιτόκιο 8,71% (επίσημο 7%). Χωρίς την παρέμβαση του Henry Morgenthau και την επίκληση του προσωπικού του κύρους, αποφαίνεται ο Ρεττορούλος, θα ήταν ακόμη μικρότερο. Χάρη στην καλή δουλειά της ΕΑΠ, το δεύτερο δάνειο (της «σταθεροποίησης») –7.500.000 λίρες το 1927– εκδόθηκε σε ελαφρά καλύτερους όρους (καθαρό ποσοστό 86%, επιτόκιο 7,05%, καθαρό ποσό 6.500.000). Ήταν την ίδια χρονιά, όπου η κυβέρνηση των ΗΠΑ, έπειτα από διευθέτηση πολεμικών οφειλών, προχώρησε στην έκδοση ενός κατ' ουσίαν ανθρωπιστικού προσφυγικού δανείου της τάξης των 2.500.000 λιρών με επιτόκιο 4%: το πλήρες ποσό του δανείου αυτού, αλλά μόνο 500.000 από το μεγαλύτερο, καταβλήθηκε στην ΕΑΠ για τους σκοπούς της – το υπόλοιπο των 6.000.000 χρησιμοποιήθηκε για αναθεώρηση των οικονομικών του ελληνικού κράτους (κάλυψη ελλειμμάτων προηγούμενου έτους, σταθεροποίηση δραχμής, ενδυνάμωση Τραπεζής της Ελλάδος). Το συμπέρασμα του Ρεττορούλος είναι συντριπτικό: επικαλούμενη την προσφυγική αποκατάσταση και αξιοποιώντας τις καλές υπηρεσίες της ΕΑΠ, η Ελλάδα ήταν ικανή να διασφαλίσει εξωτερική οικονομική βοήθεια για σκοπούς όχι αμιγώς προσφυγικούς. Το τίμημα βέβαια ήταν βαρύ: εμβάθυνση και επέκταση του ξένου οικονομικού ελέγχου και αποζημίωση σε δεκαετηριπλάσια αξία των Ελλήνων, Άγγλων, Γάλλων, Ιταλών κατόχων της απαλλοτριώσιμης περιουσίας για τη σαρωτική αγροτική μεταρρύθμιση του 1923.

Γιατί οι πρόσφυγες δεν αντιστάθηκαν στην υποχρεωτική ανταλλαγή και στο ζήτημα των (μη) αποζημιώσεων των περιουσιών; Ο Ρεττορούλος θα σημειώσει ότι, σε αντίθεση με τους Παλαιστίνιους, ήταν ένα μόνο το κράτος στο οποίο μπορούσαν να ασκήσουν πίεση, όχι πολλά (τα οποία, στη δεύτερη περίπτωση, εκμεταλλεύονταν κιόλας την υπόθεση για δικούς τους σκοπούς). Επίσης, ήταν διεισδυμένοι στον ελλαδικό χώρο, συχνά ανάμεικτοι με γηγενείς, και όχι έγκλειστοι σε προσφυγικούς καταυλισμούς. Επιπλέον, μέχρι να συνέλθουν από το σοκ του ξεριζωμού, οι διεθνείς συμφωνίες που τους αφορούσαν, η Σύμβαση της Ανταλλαγής των Πληθυσμών και η Συνθήκη της Λωζάνης στην οποία η πρώτη ενσωματώθηκε είχαν ολοκληρωθεί,

ενόσω εκείνοι ήταν πένητες και ανέστιοι, σε πανικό, συντετριμμένοι και πενθούντες. Όπως το σημείωνε ο Nansen, παραθέτει ο Ρεττορούλος, «θα ήταν ευκολότερο από πολιτική και ψυχολογική άποψη να πραγματοποιηθεί η ανταλλαγή σε μια συγκυρία όπως η παρούσα [Δεκέμβριος 1922] από ό,τι αν οι καταστάσεις θα έχουν αποκτήσει έναν πιο κανονικό χαρακτήρα».

Η Σύμβαση για την Υποχρεωτική Ανταλλαγή των Πληθυσμών (της 30ής/1/1923 που ενσωματώθηκε στο συνολικό κείμενο της Συνθήκης της 24ης/7/1923) είχε υπογραφεί από τον πολιτικό τους αγαπημένο, τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Είναι εξαιρετικά απίθανο να είχε γίνει αποδεκτή αν είχε υπογραφεί από έναν φιλοβασιλικό πολιτικό. Περαιτέρω συντάχθηκε/διατυπώθηκε με τέτοιον τρόπο ώστε να αφήνει μια αμυδρή ελπίδα επιστροφής στις πατρογονικές εστίες (άρθρο 1). Επιπλέον, η Σύμβαση κατοχύρωνε την πλήρη αποζημίωση για την ιδιοκτησία που άφηναν πίσω τους και η κυβέρνηση εισήγαγε ένα πρόγραμμα μερικής αποζημίωσης, αποδίδοντας το 1/5 των χρημάτων σε μετρητά και τα 4/5 σε τελικά εξαγοράσιμα ομόλογα με επιτόκιο 8%. Αν γνώριζαν ότι δεν θα λάμβαναν ποτέ την πλήρη αξία των αξιώσεών τους, τα πράγματα θα μπορούσαν να είναι αλλιώς. Αλλά η χρονική στιγμή που αυτό κατέστη φανερό (το 1929 και διευθετήθηκε οριστικά το 1930) είχαν ήδη βοηθήσει να εκλεγεί ο Βενιζέλος με απόλυτη πλειοψηφία το 1928, «κοινοβουλευτικός δικτάτωρ» με τα δικά του λόγια. Χάρη στην πλειοψηφία εκείνη διέθετε τη βάση να συνάψει συμφωνία συμφιλίωσης με την Τουρκία, η οποία θυσίασε την αποτίμηση των περιουσιών τους και σήμαινε ότι δεν θα αποζημιωνόταν ποτέ με ποσά μεγαλύτερα από την ονομαστική αξία τους. Τέλος, λόγω της αρχιτεκτονικής των πολιτικών δυνάμεων κατά τη δεκαετία του 1920 και του τρόπου οργάνωσης των εκλογικών περιφερειών, οι πρόσφυγες ποτέ δεν ανέπτυξαν πλήρως την πολιτική ισχύ που οι 300.000 ψήφοι τους ίσως τους παρέχχαν. Αποτελώντας το 20% του πληθυσμού της Ελλάδας, σπάνια εισέφεραν περισσότερο από 13% των αντιπροσώπων στη σύνθεση της όποιας Βουλής. Αν και αποτελούσαν το 45% του πληθυσμού στη Μακεδονία, το 35% στη Θράκη, το 19% στην Κεντρική Ελλάδα και το 18% στο Αιγαίο, σε όρους εκλογικών περιφερειών πλειοψηφούσαν μόνο σε πέντε κοινότητες. Μολονότι οι πρόσφυγες ήταν

σε συντριπτικό ποσοστό βενιζελικοί, η πολιτική αδυναμία των φιλοβασιλικών κατά τη δεκαετία του 1920 οδήγησε σε πανοπερμία βενιζελικών κομμάτων, μεταξύ των οποίων η προσφυγική στήριξη επιμερίστηκε, διασπαστηκε και διασκορπίστηκε.

Ωστόσο, δείχνει ο Ρεττορούλος, υπήρχαν και λιγότερο απτοί λόγοι, όχι όμως και λιγότερο πραγματικοί, οι οποίοι καθιστούσαν τους πρόσφυγες λιγότερο διατεθειμένους από ό,τι οι Παλαιστίνιοι αργότερα να αντισταθούν στην ιδέα του εκτοπισμού: παρά την οδυνηρή νοσταλγία –πώς να μην ανακαλέσει κανείς εδώ τον αισχύλειο «μνησιπήμονα πόνο» του Σεφέρη στον «Τελευταίο Σταθμό»–, πολλοί φοβούνταν την επιστροφή. Από την άλλη πλευρά, η ίδια η φύση του ελληνικού εθνικισμού, με τη Μεγάλη Ιδέα και την Αθήνα/Ελλάδα ως φορέα της έκανε τον εκτοπισμό να μοιάζει με επιστροφή. Στην ατμόσφαιρα δε της εποχής, ατμόσφαιρα συντριβής, πένθους και πόνου, ισοδυναμούσε με τρέλα η άρνηση αποκατάστασης προκειμένου να διατηρηθεί η αποφασιστικότητα και η πιθανότητα της επιστροφής ζωντανή: «Η τεράστια πλειονότητα των προσφύγων πίστεψε ότι η μόνη λογική κίνηση ήταν να υποκύψει στο αναπόφευκτο και να γίνει ό,τι καλύτερο ήταν δυνατόν μέσα σε μια απελπιστική κατάσταση. Λίγοι οπωσδήποτε ένιωθαν ότι ίσως μια μέρα καταφέρουν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους διά του ελληνικού στρατού, να ξεριζώσουν τους Τούρκους, όπως κι εκείνοι είχαν ξεριζωθεί, αλλά είδαν ένα τέτοιο ενδεχόμενο όχι ως κάτι που απέκλειε την τρέχουσα κατάσταση στο νέο περιβάλλον τους. Και κάποιοι, αλλά κομμοσύνετοι, εντάχθηκαν στο κομμουνιστικό κίνημα, εξαχνώνοντας την αποξένωσή τους μέσω της πάλης για το όραμα μιας οικουμενικής τάξης πραγμάτων εντός της οποίας οι εθνικές μειονότητες δεν θα αποτελούσαν πλέον πολιτικό πρόβλημα». Ίσως η όλη αυτή ανάλυση αποτυπώνει και τους λόγους αδυναμίας πραγμάτευσης του 1922 και από την ιστοριογραφία και από το πολιτικό σύστημα.

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ: ΠΡΑΞΗ ΤΥΦΛΟΤΗΤΑΣ

Ας επιστρέψουμε στον Γουίντερ: αν η Λωζάνη ήταν, στην πυκνή και προκλητική διατύπωσή του,

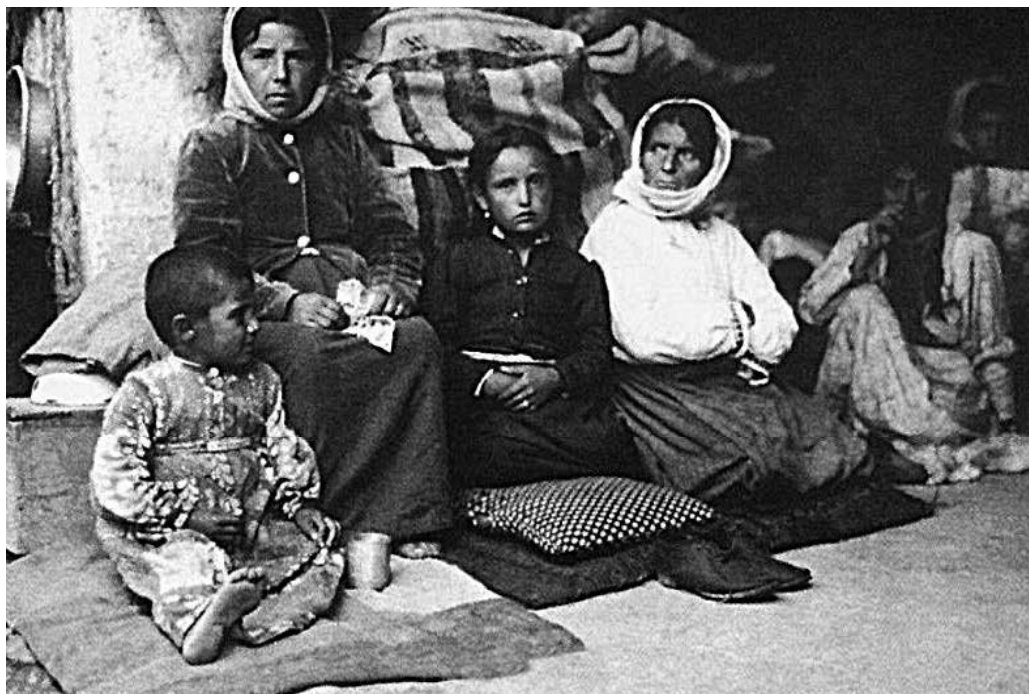
«η αναπόφευκτη κατάληξη μιας αποφεύξιμης καταστροφής» – και αυτό δεν αφορά μόνο την ελληνική περίπτωση– χρειάζεται να πάμε ακόμη πιο πίσω, στις συνομιλίες με τη λήξη του Πολέμου στο κέντρο της Ηπείρου, την επιλογή για την ελληνική απόβαση στη Σμύρνη και την ευρύτερη Ανατολία, στη Συνθήκη των Σεβρών, στη συνέχιση της εκστρατείας και στην Καταστροφή. Ήταν, πέρα από –ή και μαζί με– τους επεκτατικούς στόχους, η προστασία των ελληνικών χριστιανικών ορθόδοξων πληθυσμών ειλικρινής και αναγκαίος στόχος και η απειλή που αντιμετώπιζαν πραγματική: «Ο Taner Akcam», γράφει ο Γουίντερ, «μας έχει δώσει μια προσεκτικά τεκμηριωμένη περιγραφή της συστηματικής, προσεκτικά ενορχηστρωμένης και δολοφονικής οθωμανικής εκστρατείας εναντίον των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Ανατολία την άνοιξη του 1914», πρακτικές που συνεχίστηκαν και μετά το 1917.²⁴ Ωστόσο, «οσοδήποτε καλά θεμελιωμένες κι αν ήταν οι ελληνικές επιδιώξεις να προστατέψουν τις διωκόμενες κοινότητες που βρίσκονταν υπό απειλή, η παρουσία τους στην Ανατολία και στην Ανατολική Θράκη πυροδοτούσε την τουρκική αντίσταση στην κατοχή τουρκικού εδάφους. Από μόνη της η Ελλάδα αδυνατούσε να αντιμετωπίσει αυτή την αντίσταση. Οι πολιτικοί της στόχοι υπερέβαιναν την οικονομική της και, επομένως, τη στρατιωτική της ικανότητα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ελληνική τραγωδία που εκτυλίχθηκε κατά το 1921 και 1922 ήταν χειρότερη από πράξη οφειλόμενη σε έλλειψη διορατικότητας. Ήταν πράξη τυφλότητας». Έτσι, οι τελούσες εν κινδύνω ελληνικές χριστιανικές ορθόδοξες κοινότητες εκτέθηκαν σε ακόμη μεγαλύτερο κίνδυνο. Η ελληνική εκστρατεία έπασχε εξ αρχής από δύο θεμελιώδεις αδυναμίες: ελλιπή συμμαχική υποστήριξη και κακή οικονομική και επιμελητική οργάνωση. Το βασικότερο μάθημα που είχε εξαχθεί από τον Πόλεμο ήταν, κατά τον Γουίντερ, ότι η ισχυρότερη οικονομικά πλευρά είναι η νικήτρια: οι ηγέτες της Ελλάδας απέτυχαν να δουν ότι η οικονομία της ήταν τόσο αδύναμη ώστε να μην μπορεί να σηκώσει την πολεμική της προσπάθεια

στην Ανατολία εξ ολοκλήρου και αποκλειστικά μόνη της.

Ποιον βαρύνει αυτή η ευθύνη; Εξίσου Βενιζέλο –εδώ ακριβώς βρίσκεται η έλλειψη διορατικότητας κι όχι στο ότι άφησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη– και βασιλιά Κωνσταντίνο –που τα γνώριζε από την «πολυτελή εξορία του»– και Δημήτριο Γούναρη από τα χρόνια του συμμαχικού αποκλεισμού: όλοι ανεξαιρέτως είχαν από πρώτο χέρι εικόνα και της οικονομικής καταβράθρωσης και του αγεφύρωτου, ακόμα και δολοφονικού, πολιτικού διχασμού. Τα οικονομικά στοιχεία –πληθωρισμός, υποχρηματοδότηση του πολέμου, εκτύπωση χρήματος, δυσπιστία αγορών– ήταν συντριπτικά: το πλαίσιο της εποχής –αποπληθωρισμός, μείωση στρατιωτικών δαπανών, πολεμική κόπωση–, το ίδιο. Η Ελλάδα συνέχιζε να πολεμά κάνοντας επεκτατική πολιτική αύξησης των στρατιωτικών δαπανών, «ένας μυστήριος και ιδιόρρυθμος τύπος εκεί έξω».

Οι αντίπαλοι του Βενιζέλου συνέχισαν τυφλά και αδικαιολόγητα, όπως ανέφερε ο Γούντερ, την πολιτική που εκείνος είχε εγκαινιάσει, παρωθούμενοι και από τους Βρετανούς, όπως δείχνει «ο δρόμος από το Λονδίνο» και απορρίπτοντας συμβιβαστικές λύσεις. Ο Βενιζέλος σε λόγο του τον Οκτώβριο του 1921 –περιλαμβάνεται στον σχετικό με την Ελλάδα φάκελο 93CPCOM75 του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών που αξιοποιεί εκτενώς ο Γούντερ, δεν έχω υπόψη μου αξιοποίησή του εδώ, μπορεί να σφάλω– επιτίθετο στον βασιλιά και στην κυβέρνηση: διότι αρνούνται τη διαμεσολάβηση των Συμμάχων διέπρατταν «έγκλημα εναντίον των ελληνικού λαού»· διότι εκείνος ποτέ δεν θα είχε ξεκινήσει επίθεση χωρίς την υποστήριξη των Συμμάχων· διότι η Ελλάδα ποτέ δεν θα μπορούσε να επιτύχει τη νίκη με ανωτέρα βία· διότι η συνέχιση της εκστρατείας θα οδηγούσε αποκλειστικά και μόνο στην οικονομική και στρατιωτική εξάντληση της Ελλάδας. Κοιτώντας το λόγο αυτό αναδρομικά, γίνεται σαφής η ιστοριογραφική του σημασία: διαμόρφωσε *avant la lettre* μια ορισμένη ερμηνεία. Αναπόφευκτο ερώτημα στη βάση της προηγούμενης ανάλυσης: τι απ' αυτά που αναφέρει ο Βενιζέλος το 1921 δεν ίσχυε το 1919;

Στη Λωζάνη ο Βενιζέλος, τονίζει ο Γούντερ, έκανε αυτό που δεν εί-

1923. Τούρκοι πρόσφυγες από τη Δυτική Θράκη έχουν φτάσει στην Ανατολία, όπου θα εγκατασταθούν.

χαν κάνει οι αντίπαλοί του –ούτε ο ίδιος, θα συμπλήρωνα βαισιόμνος και στο βιβλίο, το 1919. Γνώριζε τέλεια, κρίνει ο συγγραφέας, ότι η Ελλάδα είχε κάνει έναν δαπανηρά εσφαλμένο υπολογισμό, εγκαθιδρύοντας τον θύλακά της στη Σμύρνη. Αλλά η Ελλάδα δεν ήταν η μόνη υπεύθυνη, οι Σύμμαχοι ήταν εξίσου. Αυτοί κρατούσαν τα χαρτιά: όταν αρνήθηκαν τις πιτώσεις, η μοίρα της Ελλάδας είχε σφραγιστεί. Ο Βενιζέλος θα έλεγε στον Πουανκαρέ ότι στη Λωζάνη θα ακολουθούσε τον εξής κανόνα (τα σχετικά με τις συνομιλίες στο προαναφερθέν αρχείο): «Είσαι μια ισχυρή δύναμη και λόγω της ισχύος σου έχεις πάντα δίκιο· η Ελλάδα είναι μια ανίσχυρη δύναμη, άρα έχει πάντα δίκιο».

Ο Γούντερς στοιχειομάτιζε στην καλή πίστη της Βρετανίας και το πλήρωσε με τη ζωή του· ο Βενιζέλος αν και είχε ρίξει τους σπόρους της ήττας, γλίτωσε, αναλαμβάνοντας το έργο της περισυλλογής των συντριμμιών του ισοπεδωμένου πρότζεκτ που είχε αρχικά προωθήσει και μεταστρέφοντάς το εξ ανάγκης σε πρόγραμμα θωρακιστικού εκουγχονισμού με τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών και προωθητική δύναμη τους πρόσφυγες· ο Κεμάλ θα χρησιμοποιούσε την ελληνική επέμβαση και τις ωμότητες του ελληνικού στρατού στον Ινόνου και κατά την υποχώρηση ως πρόσχημα δικαιολόγησης της τραχείας

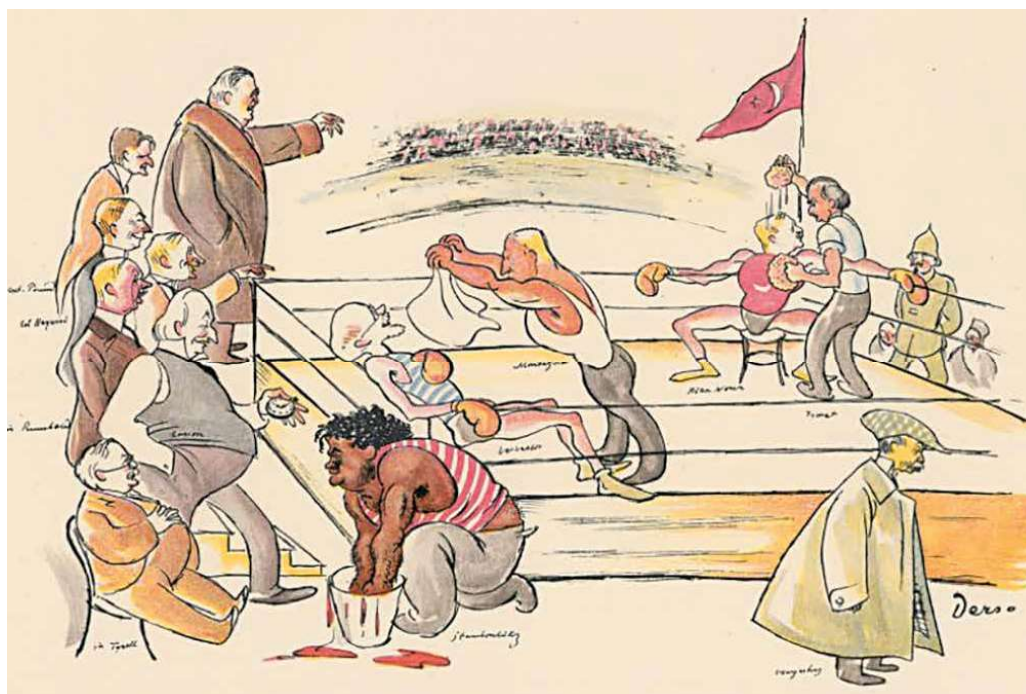
κακομεταχείρισης αμάχων και της εκδίωξης και εθνοκάθαρσης όσων ούτως ή άλλως θεωρούσε «εσωτερικούς εχθρούς». Τα δύο τελευταία επικυρώθηκαν με την υποχρεωτική ανταλλαγή –συν την εκδίωξη των μουσουλμάνων πολιτών της Ελλάδας.

Ναι, αλλά, θα αντιτείνει ο οπτιμιστής, στους πρόσφυγες δόθηκε νομική υπόσταση στη χώρα υποδοχής τους: έχασαν ένα σπίτι, αλλά κέρδισαν ένα άλλο, έστω κι αν τους συμπεριφέρθηκαν ως πολίτες β' κατηγορίας –ας θυμηθούμε το «Ζεϊμπέκικο» του Σαββόπουλου και το στίχο με τον «πατέρα του», τον Σμυρνιώ Μπάτη, που «έζησε πενήντα χρόνια σ' ένα κατώι μυστικό». Κι αν τονίζεται από την οπτιμιστική θεώρηση ότι, παρά ταύτα, τουλάχιστον ήταν ζωντανοί, ο Γούντερ υπενθυμίζει ότι, μολονότι η εκδίωξη δεν είναι εξόντωση, εντούτοις η γραμμή εύκολα διαγράφεται, καθώς εθνοκάθαρση και γενοκτονία κινούνται σ' ένα συνεχές: για τους Αρμένιους η εκδίωξη ήταν το πρώτο βήμα της εξόντωσης, ενώ για πολλούς Έλληνες ορθόδοξους που δεν μπόρεσαν να διαφύγουν η σφαγή ήταν η μοίρα τους. Μείζον ερώτημα για τα εδώ: τι συνέβη με τις περιουσίες των ανταλλάξιμων; Ο Γούντερ γράφει ότι «η υπόσχεση να τους αποζημιώσουν για τις χαμένες περιουσίες δεν θα πραγματοποιηθεί ποτέ. Όσο για το πραγματικό τίμημα που πλήρωσαν

για τη Συνθήκη της Λωζάνης, την απώλεια των σπιτιών, του παρελθόντος τους, του οικείου τοπίου, της ελευθερίας τους, της ιστορίας τους, δεν μπορούσε να υπάρξει αποζημίωση». Μήπως, όπως το υπονοεί ο Πετρουπουλος, η δέσμευση των ελληνικών περιουσιών από το τουρκικό κράτος έναντι των συμβατικών πολεμικών αποζημιώσεων συμφωνήθηκε ήδη τότε, για να αποκαλυφθεί η οριστική απώλεια αργότερα, μετά το 1928, όταν οι πρόσφυγες είχαν πια εκλέξει «κοινοβουλευτικό δικτάτορα» τον Ελευθέριο Βενιζέλο κι είχε χαθεί η όποια δυνατότητα άσκησης πολιτικής πίεσης;

Τα ημερολόγια του Νικολάου Πολίτη είναι κρίσιμη πηγή. Ο Νικόλαος Πολίτης γράφει στα ημερολόγια του, τα οποία παραθέτει ο Γούντερ –και περιμένουμε να δούμε σε μια έκδοση του διδακτορικού της Μαριλένας Παπαδάκη–, για την αδυναμία της Ελλάδας την επαύριον της ήττας, για το ότι οι εχθροί της μπορούσαν να προσεγγίσουν τη Θεσσαλονίκη, ίσως και την Αθήνα, κι ότι αυτή η απειλή απετράπη μόνο εξαιτίας μεγάλων θυσιών. Ποιοι τις πλήρωσαν και τις κατέβαλαν; Οι διαμαρτυρίες και οι διαδηλώσεις των προσφυγικών οργανώσεων το καλοκαίρι του 1923 μιλούν για πολλά.

Ποιος ήταν ο χαρακτήρας της Συνθήκης των Σεβρών, που εγκαθίδρυε κατά τον Hering την «φι-

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, επικεφαλής της ελληνικής ομάδας διαπραγμάτευσης, και ο Ισμέτ Πασάς (μετέπειτα Ινονού), επικεφαλής της διαπραγματευτικής ομάδας του τουρκικού κράτους, καταπιεσμένοι, ετοιμάζονται για ακόμα ένα γύρο στο ρινγκ της Λωζάνης. Γελοιογραφία του Emery/Imre Kelen (1896-1978) και του Alois Derso/Alajos Deszö (1888-1964), ενός ξεχωριστού διδύμου της γελοιογραφίας. Και οι δύο έφτασαν στη Λωζάνη χωριστά, το 1922. Γνωρίστηκαν τυχαία στο μπαρ του Τύπου στο ξενοδοχείο Lausanne Palace, ξεκινώντας μια σχέση εργασίας που κράτησε πάνω από τρεις δεκαετίες: έγιναν γνωστοί ως Kelen - Derso. Το πρώτο τους κοινό έργο παρήχθη στη Λωζάνη: *Guignol à Lausanne* (1922). Αποτελούμενο από είκοσι πέντε γελοιογραφίες, το άλμπουμ αντιπροσωπεύει την πιο ολοκληρωμένη οπτική ερμηνεία της Διάσκεψης της Λωζάνης.

λελεύθερη ύβρι» της Ελλάδας των «δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» ή τα ρομαντικά όνειρα της αυτοκρατορίας,²⁵ οπότε και η αντιβενιζελική παράταξη, δέσμια του υπερκείμενου εθνικισμού, όπως γράφει ο Μαυρογορδάτος, συνέχισε μια εκοστρατεία στην οποία αντετίθετο;²⁶ Η Zarah Steiner μιλά για την τελευταία αποικιοκρατική Συνθήκη, η αποτίμηση όμως του Γούντερ είναι πιο ισορροπημένη: από τη μία πλευρά, αποτελούσε συνθήκη διασφάλισης και επικύρωσης των συμφεριστικών κερδών των νικητών (Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας και Ελλάδας), μετατρέποντας την Τουρκία σε υποτέλες ψευδοκράτος (*rump state*), ακυρώνοντας το δικαίωμα αυτοδιάθεσης του τουρκικού πληθυσμού και θέτοντας τις βάσεις για την ανάπτυξη της δυναμικής που οδήγησε στο ξήλωμά της· από την άλλη, περιλάμβανε θαυμάσιους στόχους: αρμενικό κράτος, για τα θύματα της γενοκτονίας, κοινωτικό, αναγνώριση και προστασία του πλουραλισμού της Ανατολίας. Αλλά, τελικά, ο πλουραλισμός καταπνίγηκε στον θανάσιμο εναγκαλισμό του με τον νεοϊμπεριαλισμό: η μονομερής προσπάθεια επιβολής ειρήνης από

τους νικητές –κι όχι η λύση της προστασίας των μειονοτήτων στη βάση της εκλέπτυνσης και διεύρυνσης των Συμφωνιών της Γενεύης–, σε πλαίσιο μάλιστα πύρρειας νίκης και στρατιωτικής/οικονομικής αδυναμίας, οδήγησε στην αδυναμία επιβολής της Συνθήκης, στην ανάληψη του έργου αυτού από τον καταφανώς αδύναμο Ελληνικό Στρατό, στην ένταση της τουρκικής αντίστασης, στις διαιρέσεις των Συμμάχων και, τελικά, στην αντιστροφή της Συνθήκης και την ακύρωση των όποιων θετικών της από τη Λωζάνη: για την Αρμενία, ήδη από το 1920 συντηρημένη στην ιμπεριαλιστική μέγγενη Σοβιετικής Ρωσίας - κεμαλικών δυνάμεων, δεν υπήρχε καμία αναφορά, ενώ η επίτευξη της τουρκικής αυτοδιάθεσης σήμανε την ακύρωση αυτής της προοπτικής για άλλες εθνότητες της πρώην Αυτοκρατορίας ή τη δυνατότητα διαμονής στη χώρα των προγόνων τους, και την εξαρχής διαμόρφωση μιας μη φιλελεύθερης τουρκικής δημοκρατίας, μοιραίο αποτέλεσμα του συνδυασμού αυτοδιάθεσης-κυριαρχίας.

Τελευταίο ερώτημα: ποια η στάση των Συμμάχων, ιδίως των Βρετανών που ενδιαφέρει ιδιαίτερα για

τα καθ' ημάς, στην ελληνική «περιπέτεια»; Πώς φωτίζουν το «δρόμο από την Αθήνα» οι «δρόμοι από την Άγκυρα και το Λονδίνο»; Η πύρρειος νίκη στον Πόλεμο, η δεινή οικονομικο-κοινωνική κατάσταση, η πολεμική κόπωση, η πολυπλοκότητα της κατάστασης στην Ευρώπη και η συνεχής διεκυστίνδα με τη Γαλλία στα θέματα επανρθώσεων, ασφάλειας, θέσης Γερμανίας, δεν επέτρεπαν στρατιωτική εμπλοκή και δέσμευση 80.000-100.000 στρατιωτών στην Ανατολία και την ευρύτερη Μέση Ανατολή: η αποκατάσταση της βρετανικής ισχύος στην Ανατολική Μεσόγειο θα γινόταν μέσω υποκατάστατων-δορυφορικών δυνάμεων και η Ελλάδα αποτελούσε μια τέτοια – κάτι που σήμαινε πως θα έπρεπε να είναι προσεκτικότεροι είτε ο Βενιζέλος είτε οι αντίπαλοί του. Οι Σύμμαχοι δεν ήταν άμοιροι ευθυνών: εξαπέλυσαν τον Ελληνικό Στρατό ως κατακτητική δύναμη στην Ανατολία το 1919 και δύο χρόνια αργότερα τον αποστέρησαν από τα απαιτούμενα κεφάλαια: η συμβατική σοφία τονίζει ότι αυτό ήταν η συνέπεια της κωνσταντινικής παλιννόρθωσης, αλλά ο Γούντερ αναφέρει πως ο Κάρζον μπορεί να προειδοποιού-

σε τους έλληνες συμμάχους, να μην αναλάβουν στρατιωτική δράση, ωστόσο βρίσκονταν από το 1919 στην Ανατολία με τις ευλογίες του, κάνοντας τη «βρώμικη δουλειά» που οι Βρετανοί επιθυμούσαν να γίνει αλλά δημοσίως κατήγγειλαν – όπως πίστευε ο εκ των έξι εκτελεσμένων «πολεμοκάπηλος» Νικόλαος Στράτος. Η αντιπαράθεση, την οποία στοχαστικά ανασυγκροτεί ο Γούντερ, Κάρζον - Frederick Smith (Λόρδου Birkenhead) τον Νοέμβριο του 1922, όταν ο δεύτερος για ιδιοτελείς σκοπούς παρουσίασε στο Κοινοβούλιο την αλληλογραφία Κάρζον - Γούντερ, με τον δεύτερο να ζητάει απειλοποιημένη βοήθεια και τον πρώτο να τον προτρέπει να «κρατήσει γερά», είναι διαφωτιστική.

ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ

Με τη γλαφυρή διατύπωση του Γούντερ, το αποτέλεσμα της Λωζάνης λενινιστικά συμπυκνωμένο, είναι «ένα βήμα μπροστά, πολλά και διάφορα βήματα πίσω», μια αμφιλεγόμενη και ανάμεικτη ευλογία, ειρήνη αντί δικαιοσύνης: το βήμα μπροστά, σαφές στην εποχή, ήταν το τυπικό τέλος του Μεγάλου Πολέμου, το τέλος του ελληνοτουρκικού, τα απαράλλακτα ονόρα εως σήμερα. Σε αυτά ευστάζει ο οπτιμιστής και εξυμνεί. Εντούτοις, ο πεσιμιστής αναρωτιέται ποιο ήταν το τίμημα αλλά και ποιος το κατέβαλε.

Ο Γούντερ επισημαίνει την αρνητική κληρονομιά της Λωζάνης για τρεις λόγους: α) διότι έδωσε σφραγίδα νομιμότητας στο οβήσιμο από το χάρτη του αρμενικού κράτους, όπως προβλεπόταν από τη Συνθήκη των Σεβρών· β) διότι υπήρξε καταστροφική για την Κοινωνία των Εθνών και τη μειονοτική πολιτική της, αφού η υποχρεωτικότητα της ανταλλαγής ξεκίνησε ή/και ενισχύθηκε από την ίδια με τίμημα την παραβίαση των δικαιωμάτων ανθρώπων που δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και ούτε ρωτήθηκαν γ' αυτό· γ) διότι η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών σταθεροποίησε τη διαδικασία στοχοποίησης των αμάχων, εισάγοντας μια τερατώδη προσδοκία: για να λειτουργήσει η υποχρεωτική ανταλλαγή ως προϋπόθεση τερματισμού των εχθροτήτων, οι άμαχοι από Ελλάδα ή Τουρκία μετακινούνταν εξαναγκαστικά, διαχωρισμένοι αποκλειστικά και μόνο βάσει της θρησκείας

τους. Ναι, η βία τερματίστηκε, έστω πρόοκαιρα, αλλά με ένα βαρύ προηγούμενο, «δεδικασμένο» αντιφιλελεύθερης κληρονομιάς –με φιλελεύθερους γεννήτορες– προς εκμετάλλευση, και με τίμημα τα πρόσωπα λ.χ. των ελλήνων προσφύγων που τραγικά κοσμούν τα εξώφυλλα της αγγλικής και της ελληνικής έκδοσης, ανοίγοντας τον δρόμο για τη *Σκοτεινή Ήπειρο* του Μαρκ Μαζάουερ,²⁷ όπως αναφέρει ο συγγραφέας.

Επόμενοι πόλεμοι στον απόηχο της Λωζάνης τελείωσαν με αναγκαστικές εκτοπίσεις πληθυσμών, από τους Εβραίους την επαύριον τον Ολοκαυτώματος και τους Γερμανούς της Ανατολικής Ευρώπης, έως τους διωγμένους μετά τη σύγκρουση Ινδίας-Πακιστάν, τους πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου και τους Εβραίους και τους Παλαιστίνιους μετά το τέλος των αραβοϊσραηλινών πολέμων. Στην παρουσίαση του βιβλίου του, ο Γούνιντερ ανέφερε ότι το έγραψε πριν από την τερατώδη εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία, από το φρικιαστικό τρομοκρατικό χτύπημα της Χαμάς στο Ισραήλ και τις δραματικές απώλειες αμάχων στη Γάζα από τους βομβαρδισμούς του ισραηλινού στρατού. Το συμμέρασμα, και πριν απ' αυτά, είναι ότι όλοι είμαστε πια «παιδιά της Λωζάνης», όπως λέει ο Bruce Clark στον οποίο παραπέμπει.²⁸

Διάβασα αυτό το βιβλίο με τεράστιο ενδιαφέρον και, ίσως, ακόμη μεγαλύτερη συγκίνηση, υποδόρια συγκίνηση που σπάνια βγαίνει από ιστορικά βιβλία – ίσως ως απόγονος μικρασιατών προσφύγων να το είδα και ως πράξη ιστορικής επανορθωτικής δικαιοσύνης.²⁹ Ανακάλεσα τον Ρεττοπούλου και την κρίση του ότι, στη Λωζάνη, «τα συμμέρονα των ελλήνων προσφύγων υποτάχθηκαν σε αυτά του ελληνικού κράτους» – η πρόωρα χαμένη Ιφιγένεια Αναστασιάδου θα έγραφε ότι αυτό συνέβη και δεύτερη φορά με το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930:

Από μια περιέργη σύμπτωση μάλιστα οι δύο μεγάλες διπλωματικές επιτυχίες του Βενιζέλου που είχαν ουσιαστικά αποτελέσματα ένωσαν για πάντα το όνομα του Έλληνα πολιτικού με τους πρόσφυγες: Με τη συνθήκη της Λωζάνης οι μικρασιατικοί πληθυσμοί θυσιάστηκαν για να εξασφαλιστεί ενότητα φυλετική στη σύγχρονη Ελλάδα. Με τη

συνθήκη της ελληνοτουρκικής φιλίας του 1930 μόχθος και κόπος των μικρασιατών προσφύγων θυσιάστηκαν και πάλι για να εξασφαλιστούν τα σύνορα της Ελλάδας όπου τους είχαν μεταφύγει.³⁰

Κι αυτά αποτελούν επιπλέον λόγους, μαζί με όσα άλλα ήδη έχω αναφέρει, ώστε να εύχομαι τη γόνιμη διαδρομή αυτού του κομβικού και υποδειγματικού βιβλίου. ■

1. Ernest Hemingway, *Έκαναν όλοι τους Ειρήνη – Τι είναι η Ειρήνη; Ποίημα για τη δραματική Διάσκηψη της Λωζάνης*, προλόγιομα - μετάφραση - σημειώσεις: Χάρης Βλαβιανός, Περισπωμένη, Αθήνα 2022.

2. Ηλίας Καζάν, *Ο Ανατολίτης*, μετάφραση: Μ. Κιτσικοπούλου, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1991.

3. Jonathan Conlin, Ozan Ozavci (eds), "Introduction", στο Jonathan Conlin, Ozan Ozavci, *They All Made Peace – What Is Peace? The 1923 Treaty of Lausanne and the New Imperial Order*, Gingko 2023, 1-28. Στη σελίδα 15 η σχετική αναφορά.

4. John Petropoulos, "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking, 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2:1, 135-160.

5. Για πληρέστερη πραγμάτευση του Μεγάλου Πολέμου, βλ. Έλλης Λεμονίδου, *Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918). Ιστορία μιας οικονομικής καταστροφής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020 και Elli Lemonidou (επιμ.), *Cent ans après: la mémoire de la Première Guerre mondiale*, École française d'Athènes, 2020, και ιδίως το κείμενο της Λεμονίδου, «La Première Guerre mondiale des Grecs: une guerre oubliée» και του Jay Winter, «The Transnational History of the Great War».

6. Για τις σχέσεις διεθνικής - εθνικής ιστορίας κατά τον Winter, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την τοποθέτηση του συγγραφέα στην παρουσίαση του βιβλίου του, η οποία πραγματοποιήθηκε στο βιβλιοπωλείο «Επί Λέξει» την Παρασκευή 20/10/2023: <https://www.youtube.com/watch?v=Esw05zY9dgg>

7. Jay Winter, Jean-Louis Robert (eds), *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge University Press, New York 1997- Jay Winter, *Sites of memory, Sites of*

mourning. The Great War in European cultural history, Cambridge University Press, New York 1998- Jay Winter, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven & London 2006- Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2014 (3 vols)- Jay Winter, Antoine Prost, *The Great War in History Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 2020 (2nd and revised edition). Το εμβληματικό *Sites of Memory, Sites of Mourning* αναμένεται σύντομα στα ελληνικά από τις εκδόσεις Πεδίο σε επιστημονική επιμέλεια της Έλλης Λεμονίδου.

8. Modris Eksteins, *Rites of Spring the Great War and the Birth of the Modern Age*, A Peter Davison Book/Houghton Mifflin Company, Boston 1989.

9. Adam Tooze, *The Deluge. The Great War, America and the Remaking of the Global Order, 1916-1931*, Viking Adult 2014.

10. Zarah Steiner, *The Lights that Failed. European International History 1919-1933*, Oxford University Press, 2005.

11. Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford University Press 2007.

12. Robert Gerwarth, *Οι ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α' παγκόσμιος πόλεμος, 1917-1923*, Αλεξάνδρεια 2018.

13. Volker Prott, *The Politics of Self-determination: Remaking Territories and National Identities in Europe, 1917-1923*, Oxford University Press 2016.

14. Jay Winter, *24 Ιουλίου 1923. Η μέρα που τελείωσε ο Μεγάλος Πόλεμος. Η στοχοποίηση των αμάχων στον πόλεμο*, 1-9.

15. Ό. π., 9-16.

16. Ό. π., 19-59.

17. Ό. π., 63-104, 105-154, 155-192 αντίστοιχα.

18. Ό. π., 195-243, 245-283, 285-320.

19. Ό. π., 323-342.

20. Joseph C. Grew, *Turbulent era: A diplomatic record of forty years 1904-1945*, Two Volumes, Walter Johnson (ed.), Houghton Mifflin, Boston, 1952), 1st Volume, 475-585.

21. Adam Tooze, *The Deluge*, 419-451.

22. Ο Κεμάλ το 1924 έλεγε ότι «αν ο εχθρός δεν είχε έρθει τόσο χαζά εδώ, ολόκληρη η χώρα πιθανόν να είχε κοιμηθεί αμέριμνα»: Mango, A. (1999). *Atatürk*. London: John Murray, 217. Παρατίθεται στο Μάρκος Κακαγιάς, Η μικρασιατική πολιτική της Ελλάδας μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου: Από την ανακωχή του Μούδρου έως την απόβαση στη Σμύρνη, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2023, όπου και εξαντλητική πραγμάτευση της διεθνούς βιβλιογραφίας για το ζήτημα.

23. Jay Winter, *24 Ιουλίου 1923. Η μέρα που τελείωσε ο Μεγάλος Πόλεμος*, στο κεφάλαιο «Ο δρόμος από τη Γενεύη», 38-59.

24. Βασικό έργο του Taner Akcam στα ελληνικά: *Το έγκλημα των Νεοτούρκων κατά της ανθρωπότητας. Η Γενοκτονία των Αρμενίων και η εθνοκάθαρση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, μετάφραση: Μάρκος Καρασαρίνης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020. Επίσης, το κεφάλαιο «Οι εκτοπίσεις και οι σφαγές των Ελλήνων του 1913-1914. Πρόβα για τη Γενοκτονία των Αρμενίων», στο Βλάσης Αγτζίδης (επιμ.), «Η Γενοκτονία στην Ανατολή. Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος», «Ε-Ιστορικά», ένθετο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, 2013, 49-56.

25. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Τόμοι Α'-Β', μετάφραση: Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, Β' Τόμος, 1005.

26. Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1981, 45.

27. Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικαστός αιώνας*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004 (4^η έκδοση), 54-79.

28. Bruce Clark, *Δνο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, μετάφραση: Βίκυ Ποταμιάνου, Ποταμός, Αθήνα 2007.

29. Για τις μορφές ιστορικής δικαιοσύνης, βλ. Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα 2020.

30. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, 92-93.